

Fikret Bećirović

KULTURA, JEDINSTVO I SUKOB “RAZLIČJA”**CULTURE, UNITY AND THE CONFLICT OF
“DIFFERENCES”*****Sažetak***

Kultura se obično spominje u kontekstu rafiniranog duha, što i jest njeno osnovno značenje, koje je odvaja od sirove prirode i zaumlja. Put do tog “čistog” supstrata, selekcioniranog ljudskog iskustva i umnosti, međutim, pun je proturječja.

Bosanskohercegovačka prošlost prožeta je i protkana mnoštvom kontinuiteta i diskontinuiteta te dugim nizom proturječja – od idiličnog komšijskog suživota, jedinstva, pa i nekog vida “bratstva”, kulturne tolerancije i prožimanja, do kulturnih i političkih animoziteta, prezira i otvorenih kulturnih, ideoloških te oružanih sukoba, nasilja, brutalnosti koje su vodile dugo planiranim “konačnim obračunima” putem genocida i kulturocida, obračuna s namjerom “da im se (onim drugim) zatre svaki trag”.

Apsurdno je i na neki način iritirajuće (naprosto zato što nije istina) pisanje nekih autora da se civilizacije i kulture samo dodiruju i prožimaju, komuniciraju i akulturiraju, kao da sukob među njima ne postoji, isto toliko koliko je apsurdno da se ljudska društva, narodi, nacije, etničke grupe i drugo u svojoj interakciji vladaju samo prijateljski, ljudski, komšijski, i žive u idiličnom skladu.

Čovjek je subjekt kulture, i kako god se preko njega dodiruju, komuniciraju i akulturiraju razne kulture isto se tako i sukobljavaju.

U čovjeku, nosiocu različitih kultura, prebivaju razni osjećaji, sistemi vrijednosti, ćudorednosti, strasti, interesi, ljubav, mržnja, proturječnosti i žestoki sukobi, ponajprije u njemu samom, tako da on sve to prenosi na makroplan, na društvo, kompleksniji organizam.

Sve te proturječnosti u bitku i širokom opusu kulture općenito nisu samo bosanskohercegovački ekskluzivitet mada, s obzirom na njen geopolitički položaj, susret i prožimanje dominantnih i inih kultura i civilizacija, Bosna i Hercegovina predstavlja multikulturalni specifikum.

No u svom milenijskom historijskom hodu taj kulturološki mozaik nastajao je kako kroz mirnu koegzistenciju i suglasje kultura tako i kroz mnoge patnje, sukobljavanja, krvave bitke, epopeje do užasa genocida i urbicida i očajničke borbe za opstanak, što smo sve na svojoj koži ne tako davno osjetili.

Ključne riječi: *kultura, kulturna distinkcija, kulturna polifonija, kulturna autohtonost, kulturna heteronomija, akulturacija, kulturni prezir, kulturni animoziteti, sukob kultura, zločin, genocid*

Summary

The term culture is usually mentioned in the context of a refined spirit, which is its basic meaning – separating it from the cruel nature and beyond sense. However, the way to that “pure” substract, selected human experience and wit is full of contradictions.

The past of Bosnia and Herzegovina has been marked by a variety of continuities and discontinuities, as well as by a long tradition of contradictions, ranging from idyllic neighbor-loving coexistence and unity, which had its peak in a form of “brotherhood”, cultural tolerance and interviewing; to cultural and political animosities, disdain and open cultural, ideological and armed conflicts, violence and brutality, initiated by the long-planned “final conflicts” implemented by genocide and culturicide; conflicts with the intention of “eliminating (the other)”.

Writings of some authors are absurd and irritating in a way (simply because they are not true), because they state that civilizations and cultures only touch and intertwine, communicate and articulate, as if the conflict between them was non-existent, the same way it is absurd to claim that human societies, peoples, nations, ethnic groups and others are governed in their interaction only by friendly, humane, neighbor-loving ideals, as if living in an idyllic harmony.

Different feelings prevail in a man, different systems of values, order, passion, interests, love, hate, contradictions and fierce conflicts. All that is transferred to the micro-plan, to the society, to a more complex organism.

All those contradictions are not, in the essence and in a wide spectrum of cultures, a sole characteristic of Bosnia and Herzegovina; although, keeping in mind the country's geographical position, Bosnia and Herzegovina is a multicultural specificum – a place where the dominant and other cultures meet.

However, throughout its 1000-year-long life, that cultural mosaic has been formed in a peaceful coexistence and harmony of cultures, as well as through many sufferings, conflicts, bloody battles, epopees; as well as through the horrors of genocide and uricide and a desperate fight for survival, all of which we felt on our own skin recently.

Key words: *culture, cultural distinction, cultural polyphony, cultural autochthony, cultural heteronomy, acculturation, cultural disdain, cultural animosities, the conflict of cultures, crime, genocide*

Uvod

Je li kultura samo produkt rafiniranog duha, prefinjenosti, umnosti i etičnosti, ili je u njenim korijenima mnoštvo taloga i mulježi koji su izravno suprotivi kulturi, pitanje je oko kojeg ćemo se pozabaviti u ovom diskursu.

Bosanskohercegovački prostori, na kojima vjekovima žive autohtoni kulturni oblici i pejzaži u dodiru i suživotu s različitim kulturama u permanentnom procesu akulturacije, zauzimaju značajno mjesto u kulturnom opusu Evrope. Međutim, bosanskohercegovačka prošlost zabilježila je i onu drugu, ružnu stranu – **sukobe**, koji su se kretali od naizgled bezazlene podozdrivosti (“pogleda poprijeko”), preko ironije, sarkazma, do kulturnih animoziteta, etiketiranja, pa do verbalnih i oružanih sukoba, o čemu su u posljednje vrijeme, na različite načine, mnogi govorili.¹

¹ Francis Fukujama, *Sudar kultura*, Beograd, 1997, Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998.

S obzirom na svu "osjetljivost" ove teme, osnovni cilj ovog teksta neće biti produbljivanje sukoba, niti **poziv na sukob civilizacija**², kao što navodi jedan autor, već produbljivanje znanja i razumijevanja društvenih odnosa, stvaralaštva i razvoja, koji vrlo često prolaze kroz razne modalitete sukoba: od sukoba mišljenja, preko sukoba različitih ideoloških i kulturnih stajališta, sukoba u vidu kulturnih animoziteta, pa do okrutnog nasilja i otvorenih oružanih sukoba.

Negiranje onoga što je očito i onoga što je u **teoriji konflikta**³ u društvenoj nauci odveć poznato neće otkloniti ili eliminirati buduće sukobe, niti će objektivno analiziranje sukoba "prizvati sukobe". Oni će se, nažalost, dešavati bilo zbog ekonomskih, političkih, kulturnih ili nekih drugih uzroka po kojima su se i do sada događali. Ne može se okriviti ljekar ako je dijagnosticirao neku bolest, u smislu da ju je "prizvao".

Dakle, konflikti, sukobi, nesuglasja i slični disonantni tonovi, neovisno o našoj volji, javljaju se u svakom društvu, čak kao, nažalost, dijalektička neminovnost, jer, kako kaže Heraklit u jednom svom fragmentu⁴, "jedno isto prebiva u nama; živo i mrtvo, budno i spavajuće, mlado i staro, dobro i zlo", pa kako onda kultura kao proizvod čovjeka, kao društveni fenomen, može imati neke drugačije atribute? No da vidimo.

Kultura, polivalentni supstrat selekcioniranog iskustva niza pokoljenja

Kultura (lat. **colere** – gajiti, njegovati, oplemeniti)⁵ sa svim svojim modalitetima: cultura agri (agrikultura), cultura animi, cultura mentis, akulturacija, multikulturalnost i bezbroj drugih uvriježenih sintagmi, označava rafiniran (učtiv, prefinjen) pristup,

² Jusuf Žiga, *Vrijeme "razljuđenih dvonožaca" – paradigma Bosne koju su izdali*, Sarajevo, 2007, str. 179.

³ Jože Goričar, *Pregled socioloških teorija*, Beograd, 1969, M. Haralambos, M. Holborn, *Sociologija*, Zagreb, 2002, pog. 1.

⁴ Branko Bošnjak, *Grčka filozofija*, Zagreb, 1983, Heraklitovi fragmenti 58 i 88.

⁵ Eduard Kale, *Uvod u znanost o kulturi*, Zagreb, 1982, str. 38.

djelovanje, ponašanje, racionalnost, umnost, moralnost i prefinjenost u svakom postupku i djelu, te sa svim tim značajkama predstavlja **pročelni sociološki fenomen**⁶, istakao bi Hidajet Repovac.

Kulturu kao univerzalnu karakteristiku ljudske vrste, u svojoj knjizi "Sociologija kulture", ističe Antonjina Kloskowska, dodajući da ona **predstavlja poseban, isključivo ljudski aparat prilagođavanja na sredinu, zahvaljujući kojem čovjek dominira nad životinjskim svijetom koji ga okružuje.**⁷

I J.G. Herder ističe da je **kultura univerzalna karakteristika ljudi**⁸, jer svi ljudi o kojima bar nešto znamo posjeduju makar zametke neke kulture. U protivnom, **čovjek izvan zajednice bez zakona i pravednosti bio bi najgori od svih životinja.** Čovjek se kao čovjek može ostvariti samo kao građanin, jer je čovjek po svojoj biti politička (državotvorna) životinja (zoon politikon)⁹, kaže Aristotel.

Tako je za Terryja Eagletona, profesora engleske književnosti na Oksfordskom univerzitetu, **kultura vrsta etičke pedagogije, koja će nas osposobiti za političko građanstvo oslobađajući idealno ili kolektivno JA, koje prebiva u svakom od nas, JA koje nalazi svoje vrhunsko utjelovljenje u univerzalnom kraljevstvu države.**¹⁰ U tom smislu on navodi razmišljanja S. T. Coleridgea, koji piše o potrebi utemeljenja civilizacije u kultivaciji u skladnom razvoju sposobnosti i kvaliteta koje su obilježje naše ljudskosti, ili drukčije rečeno **moramo biti ljudi kako bismo postali građani.**¹¹

"Tako **kultura** pročišćuje našu zajedničku ljudskost od naših sektaških JA, oslobađajući duh od osjetila, izvlačeći nepromjenljivo iz vremenitog, izlučujući jedinstvo iz raznolikosti. To je neka vrsta samopodjele kao i samoiscjeljivanja preko kojega se naša odjelita, niža JA ne ukidaju, nego se obrazuju iznutra savršenijom vrstom ljudskosti"¹², navodi S. T. Coleridge.

⁶ Hidajet Repovac, *Sociologija simboličke kulture*, Sarajevo, 2003, str. 11.

⁷ Antonjina Kloskowska, *Sociologija kulture*, Beograd, 2001, str. 11.

⁸ Ibidem, str. 11.

⁹ Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1970, str. 5-6 (1253a).

¹⁰ Terry Eagleton, *Ideja kulture*, Zagreb, 2002, str. 14.

¹¹ Ibidem, str. 14.

¹² Ibidem, str. 14.

Kulturu kao stečeni društveni supstrat vidi i poljsko-britanski sociolog Zigmund Bauman, koji navodi da se u kulturi svake ljudske zajednice, svakog pokoljenja skuplja sve najvrjednije kao **selekcioniран kompleks iskustva niza pokolenja**.¹³

U svojim definicijama kulture sociolozi i kulturolozi Lesly White i E.V. Sokolov smatraju da je kultura realnost naročite vrste, entitet **sui generis**¹⁴, i kao takva samorazvijajući sistem, dok Miloš Ilić nastoji iznaći sveobuhvatnu definiciju, označivši kulturu kao **skup svih onih procesa, promjena i tvorevina koje su nastale kao posljedica materijalne i duhovne intervencije ljudskog društva (u prirodi, društvu i mišljenju)**.¹⁵

Dakle, kultura koja se u svom prabitku označavala kao materijalni proces (agricultura), njezino značenje se vremenom metaforički prenijelo na bavljenje duhom. U toj transformaciji posebna zasluga pripada prvim prosvjetiteljima, grčkim **sofistima**, koji se s duhovnošću suprotstavljaju staroj aristokratskoj ideologiji o plemenitom porijeklu. Kultura je za njih **ukras duha**, a ne porijeklo ili mjesto rođenja. Na svom putu samooblikovanja, samoperfektuiranja i samonadilaženja kultura je i **stanje i proces** označen kao kultiviranost, glagolski oblik koji podrazumijeva i stanje i radnju.

U 18. stoljeću kultura postaje u većoj ili manjoj mjeri sinonim za civilizaciju u značenju općeg procesa intelektualnog, duhovnog i materijalnog napretka. Kao ideja, navodi Raymond Williams, "civilizacija se u značajnoj mjeri poistovjećuje sa običajima i moralom": **biti civiliziran znači ne pljuvati na pod, jednako kao i ne ubijati ratne zarobljenike**¹⁶. Sama riječ obuhvaća dvosmislenu povezanost između muževna ponašanja i etičkog postupanja, značenja koja u engleskom jeziku obuhvaća riječ *gentlemen*.

Civilizacija je velikim dijelom francuski termin i Francuzi je doživljavaju kao da imaju monopol nad civiliziranošću. Dok se pojam civilizacija na francuskom u pravilu odnosi na političku, ekonomsku i tehničku stranu života, njemački pojam kultura imao

¹³ Ratko Božović, Lavirint kulture, Beograd, 1998, str. 30.

¹⁴ Antonjina Kloskovska, Sociologija kulture, Beograd, 2001, str. 17.

¹⁵ Miloš Ilić, Sociologija kulture i umjetnosti, Beograd, 1980, str. 13.

¹⁶ Terry Eagleton, Ideja kulture, Zagreb, 2002, str. 16.

je u užem smislu religijsku, umjetničku i intelektualnu referenciju. Tako dok je civilizacija umanjivala nacionalne razlike, kultura ih je isticala, te je tako kultura od sinonima za civilizaciju postala njen antonim.

U svakoj kulturi postoji određeno dijalektičko vrenje. **Dok jedinstvo označava mirovanje, sukob označava kretanje (proces, vrenje), i jedno bez drugog ne može.** Tako u svakoj kulturi kao i između kultura postoje sukobi onoga što je aktivno, stvaralačko ili naprosto drugačije, što je prodor u novo, i onoga što postaje **pasivno polje okamenjenih vrijednosti.** Taj dijalektički vrtlog je ustvari sukob ciljeva i sredstava, rada i stvaralaštva, individue i društva, potreba i interesa. Jedinstvo i borba (sukob) suprotnosti su kulturni nagoni za samoprevazilaženjem, kao i za supstituiranjem najvrjednijeg iz postojećeg kulturnog obrasca, stvaranja potpuno novih vrijednosti ili redizajniranja nekih vrijednosti od kojih se društvo udaljilo. Ona to čini zahvaljujući tome što u svojoj strukturi podrazumijeva određena pravila koja selekcioniraju, luče prefinjeni ili poželjni i prihvatljivi društveni supstrat od mulježi i jalovine.

Kultura traži discipliniranje: red, rad, norme,¹⁷ ističe Miroslav Krleža. Ona nameće stroge zahtjeve, isključujući bahatost, sirovost, anarhičnost, raskalašenost, lijenost i sl. Za Sigmunda Freuda norme svake kulture, posebno evropske, jesu oruđe za blokiranje prirodnih nagona.¹⁸ Gajenje (kultiviranje) svojih prirodnih potencijala, kako tjelesnih tako i duhovnih, kao sredstava za sve moguće svrhe, dužnost je čovjeka koliko prema sebi toliko i prema društvu, što se u Kantovom razumijevanju čovjeka s atributima sposobnosti pamćenja i mašte kultura pojavljuje kao **umnost u samom čovjeku.**¹⁹

Mnogo je onih koji su pisali o kulturi u smislu **odgoja, oplemenjenosti, umnosti, humanosti, prefinjenosti, umjetničke perfektnosti** i svih drugih najfinijih i najvrjednijih materijalnih i duhovnih supstrata, ali isto tako ima i onih koji su znali opisati i

¹⁷ Miroslav Krleža, Panorama pogleda, pojava i pojmova, Sarajevo, 1982, Knjiga treća.

¹⁸ Ratko Božović, Lavirint kulture, Beograd, 1998, str. 25.

¹⁹ Ibidem, str. 17.

istaći i onu **tamnu stranu koja leži u korijenima svake kulture**. To su krv, znoj, suze, zavjere, zločini, genocid, urbicid, kulturocid itd. Tako Friedrich Nietzsche, govoreći o povijesti, govori o sablasnoj vladavini gluposti i slučaja (koja se dosad nazivala poviješću).

Nietzscheov omiljeni termin **genealogija** zamjenjuje barbarsku pripovijest o dugovanju, mučenju i osveti, a **kultura je njezin plod zamrljan krvlju**, kaže on. Svaki i najmanji iskorak na zemlji plaćen je duhovnom i tjelesnom torturom, te nastavlja **koliko krvi i okrutnosti leži u osnovi svake dobre stvari**.²⁰ Genealogija, po njemu, ogoljuje **razorno porijeklo plemenitih ideja**, njihovu tamnu pozadinu. Moralnost je prema Nietzscheu sublimacija, isto što je i za Freuda. Freud nam istodobno pripisuje stanje primarne agresije i primarnog narcizma, a **civilizacija se iznjedrila iz sublimacije obojega**, kaže Freud.

Shodno tome, zamislimo samo koliko je ružnih stvari (znoja, suza, krvi i života) “ugrađeno” u egipatske i meksičke piramide, Kineski zid, razne dvorce, tvrđave, fortifikacijske objekte, naše stare srednjovjekovne gradove (od kojih je vrlo malo ostalo) i druge **kulturne građevine** širom svijeta, kojima se mi danas divimo kao **kulturnim čudima**. Zamislimo samo broj od 20.000 robova (ljudi) na Keopsovoj piramidi i mnoštvo povreda, sakaćenja, tortura, nasilja i raznih oblika umiranja i zločina za ono što danas vrhuni u svjetskoj kulturi. Isto tako možemo samo zamisliti sa koliko krvi su se pro- vodile sve nasilne akulturacije i kulturno-civilizacijski procesi romanizacije, islamizacije i kristijanizacije, te razne vojne ekspedicije pod motom **za krst časni ili u ime Allaha** i pod nekim drugim parolama i simbolima. Koliko krvi, patnje i zločina ima u izgradnji svakog od naših bosanskohercegovačkih pluraliteta, a koliko čiste kulture, veliko je pitanje. Kultura podrazumijeva odricanje od nagon- skog zadovoljenja, pa zato kultura niukoliko ne razvija skladno naše snage, nego nas vodi onome što Freud naziva stanjem **trajne unutarne nesreće**.

S tog stajališta, ističe on, plodovi kulture nisu u tolikoj mjeri **istina, dobrota i ljepota** koliko krivnja, sadizam i samorazornost. **Eros**, stvaralački nagon, graditelj gradova, vlada prirodom i stvara

²⁰ Ibidem, str. 131.

kulturu; ali to čini povezujući se s našom agresivnošću unutar koje se skriva **Thanatos** ili poriv k smrti, tako da kulturom upravlja ono što počiva izvan svake kulture, smrt.²¹

Smrt nas vuče prema naprijed, samo da bi nas vratila u blaženo stanje neranjivosti prije same pojave kulture. Unutar kulture na djelu su snage požude, vladavina nasilja, osvetoljubivosti i sl., koje prijete opustošiti naša značenja, izokrenuti naše planove, odvući nas neizbježno natrag u tamu. Kultura se iznutra raspolučuje u nasilje i proturječnost, te u tom svjetlu uspostavljanje kulture uvijek u sebi sadrži nešto konačno samorazdiruće, ističe Freud.²²

Dakle, kultura sa svim svojim rafiniranim, humanističkim, estetskim i drugim mnogoznačnim pozitivnim obilježjima nosi u svojim korijenima mnoge proturječnosti, porođajne muke, nečasne rabote, pa sve do zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, kao i najvećeg zločina – zločina genocida. Zbog toga se politička historija i historija kulture mogu posmatrati kao dvije sestre blizanke. To i dan-danas potvrđuje činjenica da su političko i kulturno središte uvijek jedno uz drugo.

Kulturne proturječnosti u bosanskohercegovačkoj historiji

Imajući sve to u vidu, ova studija ima namjeru da u sociološko-politološkom diskursu osvjetli bosanskohercegovačku prošlost kao geopolitički i kulturni prostor na kojem su se kulture, civilizacije, ideologije, razni mitovi i svjetonazori, vjere i šta sve ne susretali, prožimali, sudarali, pa i sukobljavali kroz razne oblike ratnih zločina, pa i oblike genocida, urbicida i kulturocida, s posebnim naglaskom na kraj 20. stoljeća, u vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu, do Dejtonskog mirovnog sporazuma, i naposljetku na neki način mirile, ali je uvijek ostajalo neraščišćenih računa, čemu smo i danas svjedoci.

Polazeći od svih najuzvišenijih i najpoželjnijih značajki kulture, navedene u prethodnim recima ovog teksta, autor ove studije po-

²¹ Ibidem, str. 132.

²² Ibidem, str. 132.

stavlja **osnovno pitanje** (koje je isprovociralo glavnu tezu) **kako je moguće da se nakon više od hiljadugodišnje bosanske kulturne tradicije, akulturacije, kulturne polifonije i “jedinstva različja” dogodi genocid, kulturocid i drugi zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava**, što se može označiti kao kontrakultura, suprotnost kulturi, nekultura, barbarizam i slično. Gdje su tu “cultura animi”, “cultura mentis”, “moralne skrupule, umnost, civilizacijske vrijednosti i humanizam”, kao i pitanje koliko dugo može “mirovati” to famozno “jedinstvo različja”, koje na ovim prostorima liči na “bure baruta”. Ako je historija učiteljica života (politička i kulturna), jesmo li onda mi toliko loši đaci da iz nje nismo ništa naučili.

Nasuprot često rabljenoj i nategnutoj sintagmi **jedinstvo različja**²³, koja je u biti krnja definicija dijalektike (jedinstvo i borba/sukob/ različja /suprotnosti/), na bosanskohercegovačkom prostoru na kojem su se susretale razne kulture zasigurno da nisu mogle živjeti samo u idealnom miru, što njena burna historija zorno potvrđuje, posebno ova posljednja agresija i podjela na najmanje tri etnonacionalne skupine, gdje se jasno vidjelo, a i danas se sve jasnije vidi, lice i naličje tog eufemizma koji neki odmila zovu “različje”, pa ga još pojačavaju sa riječju “jedinstvo”, jednom od udarnih socijalističkih parola, koja je s riječi “bratstvo” činila osnovne socijalističke vrednote.

Razmišljajući na tom fonu, pokušavam zamisliti kako bi zvučala puna sintagma: “bratstvo i jedinstvo različja”. Ma divno. I poželjno. Ali valjda smo nešto i upamtili iz bliske nam prošlosti.

Čovjek, kao subjekt kulture i civilizacije, podložan je i dobrim i lošim atributima, navikama, strastima, ljubavi i mržnji, simpatiji i preziru, tako da je iluzija međuljudske odnose, a i kulturno različje, prikazati kao idiličan ljubavni zagrljaj i “mirno more”.

U prirodi, kao i u društvenim odnosima, “mirno more” je “mrtvo more”.

Zbog toga je **sukob**, ne samo između kultura i civilizacija nego i unutar pojedinačnih kultura, neminovan. To potvrđuju procesi

²³ Jusuf Žiga, “Vrijeme razljuđenih dvonožaca“, Sarajevo, 2007, I dio, “Čemu ataci na općeljudsko jedinstvo različja“, str. 27-74.

kojima se stvara subkultura, jer je ona produkt dijela određene kulture koji u svom procesu “samoperfektuiranja” sektaši i stvara novi kulturni oblik. To potvrđuje da se ni unutrašnji sukobi ni distinkcije ne mogu ignorirati. On je dijalektički proces u kojem se odvija **bespoštedna borba različja**, koja se ispoljava kroz mnoštvo oblika, kao što su: traženje novih formi, isticanje novih vrijednosti, podozrivost, prezir, sumnjičavost, odbijanje starih formi, ali i prihvaćanje novih kulturnih formi, elemenata i oblika, do nasilne akulturacije ili programa istrebljenja, kao što su bili za bogumile u srednjovjekovnoj Bosni, te Bošnjake-Muslimane od vremena Austro-Ugarske, Države SHS, Jugoslavije, pa do posljednje agresije.

Iz tog lučenja i selekcioniranja ne izdvaja se, nažalost, uvijek ono najracionalnije, najpraktičnije, najumnije i najfinije. Stranputica je napretek. Zato se historija ljudskog društva ne može prikazati samo uzlaznom linijom; ima tu i ravne linije i praznog hoda, uspona i padova, kao i raznih oblika retrogradnih tendencija i prakse.

Sukobi u biti kulture i među kulturama

Dakle, **sukobi kultura i sukobi u kulturama** su neminovni procesi bez kojih bismo mogli samo govoriti o okamenjenim kulturnim oblicima, kulturnim odnosima bez razvoja, zaleđenim kulturnim pejzažima, bez mogućnosti akulturacije i kulturne polifonije, bez davanja i bez primanja, jednom riječju **mrtvo more** u kulturi i općenito društvenim odnosima. Jasan primjer su zabačena planinska sela koja imaju svoja pravila, svoje norme, običaje i standarde. Prema tome, **sukob kultura i sukobi u kulturama prije svega je proces koji se ne mora nužno ispoljiti kroz nasilje. Nasilje je najrigidniji oblik sukoba, kao “nužnog i normalnog”** procesa u kristaliziranju stavova, mišljenja, približavanja i razumijevanja kultura, ideologija, sistema vrijednosti, interesa i drugog.

Sukobi su permanentni procesi prvo u samim ljudima, pa onda u društvenim grupama i u cijelom društvu. Prvi sukob u historiji ljudskog društva je “prvotni grijeh, koji je ustvari prvi čovjekov **sukob s Bogom**” (ali ne i posljednji). Šta bi se desilo da nije bilo te “proklete zmije, sotone” koja je čovjeka navratila na taj grijeh (sukob). Pa jednostavno, čovjek bi ostao u vječno blaženom stanju

(vječito bezgrešan, kao beba) i naravno nikada ne bi griješio, ali zato i nikada ne bi postao čovjek, nikada ne bi bilo društva, nikada ne bi bilo historije, i nikada ne bi bilo kulture, države, ekonomije..., jednostavno ne bi bilo nikakvog kretanja, razvoja, ne bi bilo ničega. Shodno tome, nije teško zaključiti koju je ključnu ulogu u razvoju ljudskog društva i kulture odigralo nešto što se zove zlo, grijeh, sotona, šejtan i slično. No poslije prvotnog grijeha sukobi se nastavljaju s Abelom i Kajinom, sukobi između braće, pa sukobi između plemena, pa sukobi između naroda, pa sukobi unutar naroda i religija...

Historija vrvi od raznih sukoba kako između tako i unutar velikih monoteističkih religija, kako u prošlosti tako i danas. Rezultat tih sukoba je mnoštvo krvi i zločina koji su pratili stvaranje mnoštva sekta i redova. U prošlosti su se vodili čitavi ratovi (krstaški i drugi vjerski ratovi) protiv sekta tzv. heretika, šizmatika i slično. Poznato je i da je Turska carevina vodila prave ratove protiv tzv. islamskih sekta, kao što su hamzevije, ahmedije i druge. Danas je taj vjerski hegemonizam velikih monoteističkih religija mnogo liberalniji, pa se na profiliranje novih sekta ne gleda tako inkvizitorski.

Dakle, sukobi unutar kultura mogu se odvijati i bez nasilja. Sukobi polaze od različitih mišljenja, stavova, filozofije, ideologije, interesa... Te nove, drugačije sekta i redovi, u najmanju ruku su "čudni" po svom izgledu, oblačenju, svjetonazoru, a taj atribut "čudan" može se tumačiti kao nelogičan, stran, nemoralan, zarazan, i kao takav u sebi nosi opasnost i klicu sukoba sa ostalim svijetom, a sa svojom praksom i omasovljenjem klika se razvija, stvara svoj identitet i traži "pravo građanstva", pa se čak otvaraju apetiti dominacije, što može voditi u otvoreni fizički sukob i nasilje.

Za razliku od kulturološkog procesa (sukoba), nasilje je veoma složen psihološkosocijalni deformitet ili asocijalna pojava uzrokovana kako netoleriranjem razlika (kulturnih, moralnih, ideoloških, rasnih...) tako i namjerama koristoljublja, vlastoljublja, kompleksima više vrijednosti, raznim frustracijama, mitovima i slično.

Bosanskohercegovački prostor kao stjecište kultura može se pratiti još od najstarijih vremena (paleolit, neolit), od paleolitskog crteža u pećini Badanj kod Stoca, keramičke neolitske plastike kakanjske i butmirske kulture, ostataka ilirskih plemena, preko

Rimljana, srednjovjekovne Bosne, Turske imperije, Austro-Ugarske, jugoslavenskog kulturnog miksa, pa do danas.

Pored načina proizvodnje, stanovanja, odjeće, oruđa, oružja i drugih oblika materijalne kulture, poseban predmet interesiranja je stanje i nivo svijesti, kao i njen humanistički razvoj. Kultura je, još od prosvjetiteljstva, oznaka za sve što se suprotstavlja divljoj prirodi, ali isto tako i nešto pomoću čega čovječanstvo izgrađuje povijesni hod napretka, humanosti i umnosti. U tom povijesnom hodu ka napretku čovjek ne ide samo uzlaznom linijom. Tu postoje mnogi zastoji, lutanja, sukobi, animoziteti, nazaci i druge proturječnosti koje su produkt izlomljenih kontinuiteta i diskontinuiteta, koji često, kako kaže Ivo Andrić, leže jedan preko drugog kao geološki slojevi.

Iz tog odnosa, dodira i prožimanja kultura i civilizacija nastale su specifične vrijednosti, koje u svojoj ukupnosti čine osnovu kulturne historije ove zemlje, kao i njenog doprinosa evropskoj, pa i svjetskoj kulturi i civilizaciji.

Snažni kulturno-civilizacijski utjecaji s Mediterana, Misira, Grčke, Bizantije i Rima te kultura arabljanskih naroda dolazili su u dodir sa srednjoevropskim utjecajima.²⁴ Mnoštvo je artefakata koji ukazuju na to. Politička dominacija uvijek je krčila put kulturnoj hegemoniji, prema kojoj su se uvijek javljali otpori (sukobi). Sukobi su se javljali od same pojave “različja”: izgleda i prisustva zavojevača, jezika, nošnje, običaja i ostalih značajki i kulturnih uzusa.

Naravno, idiličnom suživotu, akulturaciji, kao i sukobu kultura, nisu bili izloženi u istoj mjeri svi dijelovi Bosne. To se posebno odnosi na planinske i zabačene regione, koji su bili i dobrim dijelom i danas ostali zatvorena društva, koja ne može promijeniti nijedna vlast. U ovom slučaju možemo govoriti o uporednom življenju različitih kultura koje žive u svom okamenjenom obliku.

²⁴ Bojan Radojković, Zapadni uticaji na primijenjenu umjetnost Bosne u 14. i 15. vijeku, Zbornik radova “Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica, 1973.

Kultura i zločini u “kulturnom” ambijentu romanizacije

Pored kulturnih dodira, nenasilne akulturacije, suživota, još od samih početaka bosanskohercegovačke historije možemo govoriti i o masovnim zločinima, zločinima genocida i urbicida. Iako opskurni, historijski fakti govore o zločinima Rimljana u posljednjem ilirsko-rimskom ratu od 6. do 9. g.n.e., poznatom u rimskim izvorima kao **bellum Batonum**²⁵ (Batonov ustanak), kada su Rimljani, osvajajući glavni ilirski grad Vranduk (lat. Arduba), brutalno ubijali civilno stanovništvo te nagonili žene da zajedno sa djecom skaču sa zidina u nabujalu rijeku. Pritom su spalili i razrušili Vranduk, kao i mnoge ilirske gradine, čime su počinili zločine genocida i urbicida, da bi poslije **pacifizirajući** taj prostor na tim istim mjestima gradili rimske fortifikacijske objekte **castelle** i **oppide**, te uporedo provodili **romanizaciju**; kulturno-civilizacijski proces nasilne akulturacije, čijoj provedbi su prethodile suze, znoj i krv potlačenih i za cijelo jedno stoljeće uskraćenih osnovnih građanskih prava domaćeg stanovništva – Ilira. Znači, na tim zgarištima, na tim zločinima uspostavili su svoju, **krvlju umazanu**, rimsku kulturu.

Ilirsko stanovništvo, koje je rimskim zavojevačima pružalo snažan otpor, kao i otpor rimskoj političkoj vlasti i kulturnim obrascima, stjecanjem građanskih prava (nakon jednog stoljeća) postalo je skoro potpuno inkorporirano u rimske kulturne obrasce, to jest “skuhalo se” u rimskom **melting potu** kao svojevrsnom obliku nasilne akulturacije odnosno asimilacije. Tu, naravno, moramo izuzeti nepristupačna planinska naselja, daleko od civiliziranog svijeta, koja nijedan kulturno-civilizacijski proces nije mogao promijeniti. To su neromanizirani Iliri (Vlasi) što se i danas vidi iz nekih toponima naselja i planina (planina Vlašić, selo Vlaškovo, prezime Vlašić i dr.). I danas u tim područjima gorštaci žive sa svojim navikama, običajima i kulturom kao specifikumom koji se može zvati autonom, zatvorenom kulturom. To su kroz vjekove **okamenjeni kulturni obrasci**.

²⁵ Esad Pašalić, Period Rimske vladavine do kraja III vijeka, Kulturna historija BiH, str. 194-196.

S provalom Slavena i Avara na već odavno posrnulo Rimsko carstvo, s političkim sukobom javlja se i kulturni. Divlja, barbarska plemena, početkom 7. stoljeća iz Panonije provaljuju limes i u svom osvajačkom pohodu ruše sve pred sobom, izlazeći na Jadransko more do gradova Salone (Solín) i Narone (Vid kod Čapljine).²⁶ Naravno, sve to nije moglo proći bez zločina i razaranja.

Kulturna polifonija i kulturni antagonizmi u srednjovjekovnoj Bosni

Srednjovjekovna Bosna zauzima posebno mjesto u političkoj i kulturnoj historiji bosanskohercegovačke prošlosti. Iako je u političkom smislu manje-više samostalna od prvog samostalnog vladara velikog bana Kulina, Bosnu zapljuskuju i prožimaju različiti kulturni talasi, a posebno utjecaji triju snažnih kulturnih centara: Bizantija na istoku, koja je dobrim dijelom nastavljač rimske kulture; drugi kulturni centar razvio se u italijanskim gradovima Rimu, Veneciji, Firenci, Đenovi, Pistoji i drugim urbanim centrima; treći na zapadu u Franačkoj državi, koja je za vrijeme Karla Velikog u 8. stoljeću doživjela politički, ekonomski i kulturni procvat, koji se u kulturi označava kao karolinska renesansa. Pored ova tri, javlja se i četvrti kulturni centar, koji su stvorili Arabljani, a koji će s dolaskom Turaka biti glavni kulturni obrazac ne samo u Bosni nego i na cijelom Balkanu.

Iako je srednjovjekovna Bosna prožeta kulturnim miksom zahvaljujući Dubrovniku, političkim vezama i orodaivanju s evropskim dvorovima, političkoj i ekonomskoj snazi bosanskih vladara, daleko je od toga da se može govoriti samo o (idealnom) "jedinstvu različja". Otpori, sukobi i zločini zauzimaju mnogo više mjesta u bosanskohercegovačkoj prošlosti. Sukob kultura u srednjovjekovnoj Bosni najizraženiji je kroz religiju, kao najjaču kulturnu značajku. Ti sukobi zvanično počinju od Općeg sabora na Bilinom polju 1203. godine, za vrijeme velikog bana Kulina i papinske denuncijacije bogumilske (za papinsku stolicu, heretičke) vjere i pritiska

²⁶ Nada Miletić, Rani srednji vijek, Kulturna historija BiH, Sarajevo, 1984, str. 375-435.

za njenim odricanjem, što je bio početak permanentnog “discipliniranja” bosanskog puka sa križarskim pohodima koje su po papinskom nalogu predvodili ugarski kraljevi u cilju nasilne akulturacije ili, bolje rečeno, nasilnog “ugonjenja” u “pravu” vjeru.

Religija kao dominantni dio kulture, kao segment koji natkriljuje kompletan društveni život (posebno u razdoblju srednjeg vijeka), može se shvatiti kao ideologija koja mobilizira politički establišment, a time i vojne snage, pod motom **za krst časni**. Pored krstaških pohoda, česti su bili ugarski pljačkaški i zavojevački pohodi, kao i čuveni pohod mladog srpskog cara Dušana, koji 1350. dolazi do pod Bobovac i pali dvore bana Stjepana II Kotromanića.

Ugri su ipak prednjačili i, kako kaže Krleža, **tri i pol stoljeća slali u Bosnu robce, palikuće i pljačkaše**²⁷, dodao bih, revno nas ugonili u zapadnu kulturu, kako prije dolaska Turaka tako i poslije njih.

Tako je s papinskom denuncijacijom i dehumanizacijom i pod tim motom sve bilo dozvoljeno. Tako je religija zloupotrijebljena kao militantna ideologija, koja je od oblika kulture koja bi trebala da se bavi odgojem duha i humanizmom činila zločine genocida i kulturocida.

Kakve li ironije - **uime same kulture**. Na taj način u temeljima svake kulture ugrađeni su izrabljivanja, pljačke, zločini, masakri, zlodjela i mnoge druge nečasne rabote suprotive poimanju kulture kao odgoja, prefinjenosti, jednostavno rečeno, u temeljima kulture dobrim dijelom prebiva **nekultura, kontrakultura, barbarizam** i slično, isto kao što iz čovjeka ne izlaze samo lijepe riječi, slatki poljupci i dobra djela, već razne izlučevine, produkti metabolizma koji se u fiziološkom procesu odbacuju iz organizma i loša djela koja se često miješaju s dobrim.

Kultura, suživot kultura i oblici akulturacije u ambijentu Turske imperije

S dolaskom Turske imperije nisu se odjednom ugasili svi bosanski kulturni obrasci. Većina njih je nastavila marširati uporedo

²⁷ Miroslav Krleža, Bosanske medijevalne teme, Život, 4-5, 1965.

s vladajućim turskim. To je bilo najočitije u graditeljstvu, običajima, nošnji, navikama i sl. Dolazak islama kao vjere s turskom zavojevačkom imperijom nesumnjivo je izazvao snažan kulturno-civilizacijski šok iako se ne mogu zanemariti sljedeće činjenice koje su ga trebale bar djelomično ublažiti: prvo, Bosanci su se “upoznali” s Turcima od prvog turskog prodora do Bileće 1386., Bosanci su učestvovali zajedno sa Srbima protiv Turaka u Kosovskom boju 1389., zatim na poziv velikog vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića Turci dolaze u Lašvu i zajedno s Bosancima 1415. tuku ugarsku vojsku, pa tursko osvajanje tvrđave Hodidjed, osnivanje grada Sarajeva²⁸ i njihovo prisustvo u komšiluku bosanske prijestolnice oko tri decenije prije pada, a posebno treba istaći negativni trag koji su ostavili troipostoljetni krstaški ratovi i nasilno ugonjenje u oficijelnu kršćansku vjeru sve do pada bosanskog kraljevstva. To je stvorilo u bosanskom narodu strašne animozitete, inat, prkos i prezir. I na kraju, ne mogu se zanemariti ni sinkretičke dodirne tačke između islama i bogumilske vjere, kao ni to da su primaoci islama zadržali sve svoje posjede, imanja i društveni status, što predstavlja jedan perfidan oblik nenasilne akulturacije. Pored ovog, zasigurno se ne mogu isključiti razni oblici nasilne akulturacije, jer su se kao i na drugim mjestima obilato koristile makijavelističke metode..

Imajući u vidu spomenuto, kao i činjenicu nedovoljne ukorijenjenosti kršćanstva i svježeg sjećanja na prisile i torture nasilne akulturacije, posebno one posljednje za vrijeme kralja Tomaša 1461., ne treba čuditi masovan prelazak na islam, naročito u Bosni, što s drugim i mnogo prije potlačenim krajevima Makedonije, Srbije i Crne Gore nije slučaj.

Pored toga, o međusobnoj toleranciji i suživotu na svoj način govori i Ahdnama, pisana povelja sultana Mehmeda el Fatiha izdata bosanskim franjevcima na Milodraži kod Fojnice maja 1463., po osvajanju Bobovca i u toku pohoda na Jajce, Ključ i druge dijelove Bosne. To je prva povelja o pravima i slobodama data jednoj etnič-

²⁸ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997, str. 74, 104, 107.

koj i vjerskoj zajednici, u prvom redu bosanskim franjevcima i katolicima.²⁹

Isti taj sultan je, deset godina ranije, iskazao stav Osmanske imperije prema pravoslavnoj crkvi, nakon pada Konstantinopolja i Bizantskog carstva u maju 1453. Sultan je lično izveo ceremoniju svečanog ustoličenja patrijarha Genadija Skolarisa, što je ranije obavljao bizantski car. Tolerantan, multietničan i multikulturalan stav Turska imperija je pokazala i poslije sultana Mehmeda el Fatiha, 1492., kada su španski kralj Ferdinand V od Aragona i kraljica Izabela I od Kastilje, nakon uspješne **rekonkviste** (zaposjedanje, ponovno priključenje) donijeli odluku o protjerivanju Jevreja iz Španije, kojima je turski sultan Bajazit II dozvolio da se nasele u Bosni³⁰. Na taj način Turska carevina pojačava svoju multi-etničnost još jednom etničkom zajednicom, stvarajući još bogatiju etničku i kulturnu polifoniju, što mnogo govori o stanju suživota kultura.

Naravno, to uopće ne znači da nije bilo sukoba, nasilja, netrpeljivosti, zločina, naprotiv, bez njih nije moglo biti osvajanja. Sukob tog “različja” možemo pratiti od prvog kontakta i samog izgleda azijskih zavojevača, njihove odore, čudnog turbana, jezika, drugačijeg oruđa, oružja, običaja, navika, vjere, simbola i slično, do načina ratovanja, pljačkaških ekspedicija, raznih oblika torture itd. No za vrijeme Turske imperije nisu samo Turci ubijali, palili i pljačkali. To su permanentno činili Ugri, Austrijanci, Mlečani, Slovaci, hajduci i uskoci. Jedan od podataka koji govore o tome jest činjenica da je vojvoda Eugen Savojski, kada je poslije neuspješnog drugog turskog pohoda na Beč 1698., jednim krakom prodro do Sarajeva, paleći i ubijajući sve pred sobom, a drugim sve do Skoplja, čineći iste masakre i paljevine.

Završetak duge osmanske vladavine obilježile su mnoge pobune, i to ne samo pripadnika drugih kulturno-civilizacijskih korpusa nego i unutar islamskog, od velikih narodnih bundžija braće Morić do pobune bosanskih kapetana na čelu sa Husein-begom Gradašćevićem, da bi na kraju hercegovački ustanak, koji je trajao

²⁹ Srebren Dizdar, Zrno soli u buretu baruta, Pregled, 1-2, 2006, str. 114.

³⁰ Ibidem, str. 115.

tri godine, doveo do sloma “onoga što je od imperije ostalo”, što su, opet, velike sile na Berlinskim kongresu 1878. “dovršile” glavnom odredbom, kojom se “odobrava okupacija Bosne u ime civilizacijske misije” u korist Austro-Ugarske, koja, konačno, nakon vjekovne žudnje za bosanskim teritorijem, ostvaruje svoje davnašnje apetite.³¹

Kulturni ambijent za vrijeme Austro-Ugarske uprave, profiliranje bosanskohercegovačkih kulturnih identiteta

Dolazak austrougarske vojske i administracije za muslimanski narod značio je kulturno-civilizacijski šok, dok ga je katolički puk prihvatio s oduševljenjem, obilježivši ulazak vojske generala Josipa Filipovića transparentima U SLAVU HRVATSKIH JUNAKA, te prihvativši austrougarsku vlast kao svoju. Za razliku od prvih i drugih, pravoslavni živalj nije bio oduševljen dolaskom Austrougara, ali su zato bili oduševljeni odlaskom Turaka. Još mnogo prije odlaska Turaka u Bosni su počeli procesi nacionalnih identifikacija i pojačane kulturne distinkcije njenih četiriju naroda. Turci su koristili naziv Bošnjaci za sve Bosance³² (u starobosanskom jeziku **Bosnjani**, zatim **Bošnjani**, u historijskim izvorima dobri Bošnjani). U jezičkoj transkripciji Turaka Bošnjani (Bosanci) dobili su novi jezički oblik **BOŠNJACI**, da bi se vremenom bosanski katolici i pravoslavci počeli distancirati od ovog imena, tako da se ime Bošnjak učvrstilo samo za muslimane slavenskog porijekla, kao etnička kategorija kojom se pravila distinkcija prema Turcima Osmanlijama. Naziv Bošnjak, koji je u turskoj transkripciji pretrpio jezičku deformaciju, nije jedini slučaj jezičkih deformiteta. Deformiteti su bili i ostali i s druge strane i do dan-danas, pa umjesto turskog “bey” Bosanci kažu “beg”, umjesto “kebab” Bosanci kažu “ćevap”, pa onda jezička transformacija i deformitet imena Sarajevo od “Saraj-ovasi”, i mnoštvo drugih.

³¹ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997, str. 351-353.

³² Enes Karić, *Bosanstvo i Evropejstvo, Bošnjaštvo i Muslimanstvo*, Forum Bosna, 1-2/98, str. 42, Muhamed Filipović, *Bosanski duh*, str. 32, Zbirka radova, Sarajevo, 1999.

Naziv Bošnjak, koji je i za Benjamina Kalaja, ministra finansija u Austro-Ugarskoj monarhiji, značio isto što i Bosanac, nije se uspio nametnuti kao nacionalno ime za pripadnike svih konfesija (interkonfesionalno bošnjaštvo) jer su nacionalističke rastočničke strasti već odavno uzele maha, priklanjajući se srpskoj ili hrvatskoj opciji.

Etničko profiliranje Bošnjaka-Muslimana naročito se ističe u 18. i 19. stoljeću od slavne bitke kod Banje Luke 1737., kada je osmanska vojska sastavljena od Bosanaca porazila austrougarsku vojsku, zatim pokušaja bosanske autonomije sa Husein-kapetanom Gradašćevićem 1831., do bitke protiv austrougarske vojske na ulazima u Sarajevo 1878., u čijem otporu su uglavnom učestvovali Bošnjaci (Muslimani).³³ Zauzevši Bosnu i pacifizirajući njen prostor, Austro-Ugarska uspostavlja kako svoju upravu tako i ekonomiju i kulturne obrasce u svim segmentima rada i života. Nagomilani animoziteti, s jedne strane zbog dugotrajne osmanske vladavine “u predvorju kršćanstva”, koja je od “biča kršćanstva” postala “hronični bolesnik na Bosforu”, a s druge strane animozitet prema “dušmanima islama”, koji su permanentno udarali na granice Imperije, doživljavalo se kao **sukob islama i kršćanstva, sukob dviju civilizacija, dvaju svjetova**.³⁴

Shodno tome, u kolektivnoj svijesti muslimana očuvana je slika “zlatnog doba” ovog carstva, dok je kod nemuslimana dominantna predstava njenog posrnuća, navodi Safet Bandžović.

Dakle, i pored zajedničkih kulturnih značajki stvorenih zajedničkim življenjem na istom toposu, u doba samostalnosti, pa i pod zavojevačima, bosanski etnički singularitet se počeo cijepati na svoje pluralitete, opredjeljujući se za različite kulturno-civilizacijske korpuse. Tako, dok su bosanski muslimani bili u šoku dolaskom austrougarske (kršćanske) vlasti, bosanski kršćani, posebno katolici, slavili su njihov dolazak, smatrajući tu vlast svojom. Tako su isto bosanski pravoslavci (već tada Srbi) sa dolaskom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca tu vlast smatrali svojom. S obzirom na to da nije postignut znanstveni konsenzus o prošlosti,³⁵

³³ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 335.

³⁴ Safet Bandžović, *I seljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006, str. 2.

³⁵ Dubravko Lovrenović, *Bosanski duh*, str. 54, *Zbirka radova*, Sarajevo, 1999.

historičar Dubravko Lovrenović izvlači sarkastičan ali istinit zaključak da **svaki od tri bosanska naroda ima svog omiljenog okupatora.**

Suživot i kulturni antagonizmi u djelima pisaca i ideologa

Pored oštro suprotstavljenih političkih, uporedo egzistiraju i prepliću se kulturni identiteti. Tako nobelovac Ivo Andrić u svom djelu "Na Drini ćuprija" opisuje gnjev muslimanskog življa ne samo zbog regrutacije u "kaursku vojsku" nego i **kulturni prezir** i odbojnost prema kaurskom "tjесnom odijelu" i "kajševima koji se ukrštaju na grudima stvarajući mrski simbol krsta", zatim popis stanovništva, "tahte sa brojevima na kućama", te niza drugih novotarija koje su remetile ustaljene navike, običaje i stil života muslimanskog življa.³⁶ Nešto slično, isti autor u "Travničkoj hronici", opisujući atmosferu dolaska francuskog konzula, opisuje strah od nove vlasti i nove (dručkije) kulture, koju begovska elita u "Lutvinoj kahvi" raspreda i dolazak francuskog konzula vidi u ulozi, kako je to formulirao beg Teskeredžić, **da pored vezira sjedi, da naređuje i raspoređuje.**³⁷

Tako Andrić, baveći se turskim, austrougarskim, pa i jugoslavenskim opusom, u "Pismu iz 1920." izjavljuje: **Bosna je zemlja mržnje i straha.** I Dubravko Lovrenović spominje Andrićeve tvrdnju da je Bosna zemlja u kojoj znanstvenici treba da izučavaju mržnju.³⁸ Takvih stavova zasigurno ne manjka ni kod mnogih drugih ex-jugoslavenskih literata i orijentalista, a prisjetimo se samo nekih od njih kao što su vladika Petar Petrović Njegoš, Dobrica Ćosić, Vuk Drašković i drugi. U svom "djelu" "Gorski vijenac", koji je spjevan sav u kiptećem naboju, vladika u stihu 287 kaže: **Odža riče na ravnom Cetinju**, čime na veoma jasan način izražava svoj kulturni prezir prema muslimanskom vjeroučitelju i islamu općenito. Za vladiku su to omraženi, neartikulirani zvuci, koji njemu liče na riku magarca, a ne na poziv na molitvu. Sličnim formula-

³⁶ Ivo Andrić, Na drini ćuprija, Svjetlost, Sarajevo, 1974, str. 139.

³⁷ Ivo Andrić, Travnička hronika, Dani, Sarajevo, 2004, str. 6.

³⁸ Dubravko Lovrenović, Pred Gorgonskim licem svehrvatstva, Forum Bosna, 1-2/98, Sarajevo.

cijama, kao što su “Udri vruga, ne ostavi mu traga” (stih 301), “Za- trijeće sjeme u odivu” (stih 83) i slično, vladika je opjevao “istragu poturica” ili eufemistički “Gorski vijenac”.³⁹ Dakle, ”drugo” i “dru- gačije” treba prvo verbalno i kulturološki dehumanizirati, te tako pripremiti ideološki plan za zločine, pa i genocid. O osebnom bosanskom duhu zorno govori i Derviš Sušić u svom velikom djelu “Ja, Danilo”, otkrivajući sve njegove proturječnosti, atavizme straha, podozdrivosti, opreza od običnog komšijskog pozdrava, koji je, kako kaže, u Bosni uvijek neka lozinka ili znak neke pripadnosti, iza neke zastave, te on bira najneutralniju moguću riječ pri susretu “pripeklo danas”⁴⁰ (ili u današnjoj često upotrebi “kako ste”).

Spomenute, kao i mnoštvo sličnih formulacija i kvalifikacija od naših ljudi, zasigurno su poslužile ili utjecale na pristup Rebecce West i Roberta Kaplana kada u svojim djelima “Crno janje i sivi soko” i “Balkanski duhovi: putovanje kroz istoriju” govore o “lošoj istoriji i drevnoj mržnji”⁴¹ kao ključnim uzrocima sukoba na Balkanu, na osnovu kojih se formiralo javno mnijenje na Zapadu da je rat u ex-Jugoslaviji neizbježan.

Na istom fonu o Bosni govori i David Campbell: “U Bosni postoji narodno jelo koje se zove ‘bosanski lonac’. Sačinjeno je od raznovrsnog povrća i mesa i jako je začinjeno ljutom crvenom paprikom. Kuha se dugo u keramičkoj posudi. Vrlo je ukusno, ali za nenaviknut želudac može prouzročiti značajne probavne probleme. To jelo analogno je ratu u Bosni i Hercegovini. Razne nacije su ondje smještene kao povrće u loncu. **Mržnja je te nacije učinila paprenim, i u pogledu začina i u pogledu temperature.** One su se krčkale dugo vremena, no sada je lonac prekipio, te među- narodnoj zajednici donio poprilične probavne probleme. Lonac se takođe razbio, a sastojci su rasuti posvuda, što je prouzrokovalo tragediju za stanovnike te zemlje, koja je do sada najveća tragedija u Europi nakon završetka Drugog svjetskog rata.”⁴²

³⁹ Petar Petrović Njegoš, Gorski vijenac, Nolit, Beograd, 1971, stihovi 83, 287, 301.

⁴⁰ Muhamed Filipović, Bosanski duh, str. 163, Zbirka radova, Sarajevo, 1999.

⁴¹ Richard Holbrooke, Završiti rat, TKP Šahinpašić, Sarajevo, 1998, str. 22.

⁴² David Campbell, Nacionalna dekonstrukcija, Nasilje, identitet i pravda u Bosni, Forum Bosna 21/03, Sarajevo, 2003.

Imajući to u vidu, kao i mnoštvo drugih proturječja, historijske činjenice treba realno sagledati i nazvati ih pravim imenom, bez friziranja, kako multikulturalnog “idiličnog suživota”, uzajamnog poštovanja i ljubavi, tako i nataloženog gnjeva, mržnje, nasilja i genocida, koji se ciklično ponavlja. Negirati ih i okretati glavu od njih ne znači da one nisu postojale, kao ni to da se ne mogu ponovo (po ne znam koji put) ponoviti. Razotkriti ih ne znači prizivati ih, već analizirati svu tu “anatomiju ljudske destruktivnosti”, s ciljem da se ta malignost već jednom i zauvijek odstrani, pa da umjesto oružanih sukoba imamo konstruktivne sukobe mišljenja iz kojih će proizlaziti samo MIR i DOBRO.

U takvom polifoničnom ambijentu, uz permanentno prisutne društvene odnose “toplo-hladno”, smjenjivali su se: dobro-zlo, ljubav-mržnja, sukob-mir, prezir-korektnost itd. U tim odnosima stvarali su se bosanski pluraliteti u smislu nacionalne identifikacije Srba, Hrvata, Bošnjaka i Jevreja, s posebnim intenzitetom u drugoj deceniji austrougarske vlasti. Oni se okupljaju oko nekih časopisa u kojima izlažu svoje ideje te vrlo brzo formiraju političke stranke koje artikuliraju njihove identitete i nacionalne interese.

Pod utjecajem snažne kulturne distinkcije, kultura se javlja kao **srčika** političke ideologije (ili kultura kao nova ideologija, kako to ističe Žarko Paić)⁴³ kojom se artikuliraju nacionalni interesi, koji se malo-pomalo udaljavaju i manje-više odriču pojedinih elemenata zajedničkog bosanskohercegovačkog kulturnog obrasca. U tim aktivnostima ključnu ulogu su odigrali nacionalni, kulturni, nacionalistički i hegemonistički agensi iz susjednih zemalja. Imajući to u vidu, Austrougari nastoje da prikažu svoj režim kao “nosioca zapadnog duha” te zaštitnika bosanske posebitosti i nosioca daljnje izgradnje Bosne i Hercegovine.

Zbog toga oni nastoje Bosnu izolirati od susjednih jugoslavenskih zemalja, poduzimajući u tom smislu aktivnosti počevši od pokretanja režimskih listova, uvode bosansku zastavu i grb, zatim kroz uvođenje bosanske nacije nastoje stvoriti interkonfesionalno bosanstvo (Bošnjak), bosanski jezik, bosanski ustav, bosanski sabor

⁴³ Žarko Paić, *Politika identiteta, Kultura kao nova ideologija, Antibarbarus*, Zagreb, 2005.

i drugo. Međutim, sve te ideje, iako su se neke institucionalirale, nisu mogle odoljeti snažnim nacionalističkim talasima koji su dolazili iz Hrvatske i Srbije. Tako su se intenzivno i po diktatu uvozili kulturni obrasci, a s njima nacionalizmi i svi oblici nacionalnih identiteta. U tom smislu u Bosni, još pred kraj otomanske vladavine, formiraju se: Društvo za širenje srpskog imena, s jedne, te Društvo za širenje hrvatskog imena, s druge strane, čime su postali kolaboracionisti velikosrpske i velikohrvatske politike, što će se pokazati za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, manje-više pritajeno za vrijeme socijalističke Jugoslavije, do Memoranduma SANU, pa do agresije na BiH i genocida.

Kultura, zločini, genocid i kulturocid - Kultura u obručju barbarizma

Bosanskohercegovački multikulturalizam kao jedinstvo, suživot i sukob različitih kultura i kulturnih obrazaca provlačit će se tokom cijele historije, a posebno će biti problematiziran u razdoblju socijalističke Jugoslavije, posttitovskog previranja i, naravno, agresije 1991-1995. U toku agresije posebnu pažnju zaslužuje sociološki fenomen **kulturom protiv agresije**, kao načinom otpora primitivizmu, barbarizmu, i svakoj nekulturi, u čemu se posebno isticao glavni grad, koji je doživio (i na svu sreću preživio) najdužu opsadu u novijoj historiji. Glavni grad je preživio i najžešći kulturocid, jer su primitivci, uništavajući glavni grad, nastojali uništiti duh grada, **glavu države**, koju su tako zdušno mrzili, uništavajući joj sistematski ljude, žene, djecu, zgrade, kulturne spomenike, arhive, knjižnice, pa sve do eliminiranja prefiksa **bosanski**, kao i seciranja i prekranja bosanskohercegovačke historije, što i danas čine, kipteći od nacionalizma i bježeći od identiteta BOSANSKOG, kao i svih njegovih varijeteta: Bošnjakin, Bošnjak, Bosnensis, Bosnjaki, Bosanac, Hercegovac, koji su jednako “neprihvatljivi” čak i kada u njihovom prezimenu stoji jedan od tih varijeteta.

Prezime Bošnjak, kako navodi Dubravko Lovrenović, danas je sačuvano isključivo među Hrvatima, te ističe dalje: “Jedan slučajni razgovor sa osobom takva prezimena rodio je novo životno iskustvo: **osjećaj povijesnog srama tog nesretnog čovjeka zbog**

vlastitog prezimena.⁴⁴ Šta reći na ovu užasnu konstataciju kada se neko srami svoga prezimena, koje je samo modifikovano od korijena “Bosna”, države u kojoj živi. Šta je s Hrvatima koji se prezivaju Begić, Begović, Pašalić, Musa itd., ili s Muslimanima koji nose prezime Hrvat, Vlahovljak, Marić, Tvrtković, Popović i dr., šta je sa Srbima koji nose muslimanska prezimena kao što su: Pašić, Hadžić, Adžić, te satanizirano prezime Karadžić (koje je mutiralo od Karađoz, tur. Crnook, preko Karadža, pa Karadžić). Pita li njih iko za povijesni sram i “nesreću” zbog porijekla ili oskrnavljenosti tog prezimena, ili to treba jednostavno shvatiti kao kulturno naslijeđe, koje se na razne načine prožimalo, akulturiralo i miksalo, i stvorilo kulturnu polihromiju, a nikako “čistu” homogenu kulturu, za kojom čeznu neki ljudi i zbog čega su tobože “nesretni i nose breme povijesnog srama”.

Već u pripremama “sukoba”, odbacujući povijesni grb bosanski, grb vladajuće dinastije Kotromanić, stvaraju se paradržavne tvorevine s nacionalnim grbom i prefiksom susjednih nam država: Hrvatska republika Herceg-Bosna i Republika Srpska, koje *de facto* i danas žive, posebno Republika Srpska, čiji je prezir prema svakom prefiksu “bosanski” izražen ubacivanjem novog, srpski, tako da imamo jednu **grotesknu etnonacionalnu sintaksičku monolitnost** izraženu kao: srpska zemlja, srpske šume, srpske vode, a ne smije nas iznenaditi ako čujemo i za srpski vazduh, srpski vakuum i slične sintagme koje će zasigurno ući u srpski kulturološki opus, a vremenom će sve to jednog dana, nažalost, postati “normalna stvar”.

Kulturne distinkcije kod Hrvata ni po čemu ne zaostaju u izgradnji svoje “hipersamobitnosti”, pa pored jezičke “akribičnosti” na profilaciji novih-starih riječi i izraza rade i na obilježavanju “hrvatskih zemalja” sa divovskim krstovima i preko noći izmišljenim mitomanijama o tzv. “križnim putevima”. Vjersko obilježje na vjerskom objektu sasvim je normalna, prihvatljiva i nimalo iritirajuća stvar, dok tamo gdje mu mjesto nije ono ima snažno konotativno, distinktivno i na neki način upozoravajuće značenje (u smislu, morate znati čiji simbol natkriljuje okolinu i shodno tome se i ponašajte).

⁴⁴ Dubravko Lovrenović, Pred Gorgonskim licem svehrvatstva, Forum Bosna, 1-2/98, Sarajevo.

Jedan od oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (ubijanja kulture kao nerazdvojivog bitka čovječijeg) svakako je kulturocid. Kulturocid, kao sociološki fenomen, djelo intelektualno i moralno marginalnih, morbidnih grupa, svakako se može staviti u korelaciju oblika genocida u smislu tog pojma koji je Rafael Lemkin, borac protiv genocida, stavio pod poglavlje **destrukcija ljudskih grupa**.

Destrukcija se može vršiti i drugim sredstvima, a ne samo masovnim ubijanjem, ističe Lemkin, te nastavlja: destrukcija ljudskih grupa može se izvršiti **dezintegracijom političkih i društvenih institucija kulture, jezika, nacionalnog osjećanja, religije i ekonomske opstojnosti**. Ovo je Lemkin nazvao **KULTURNIM GENOCIDOM**, to jest aktima sa ciljem destrukcije grupe eliminacijom njenih kulturnih atributa koji podrazumijevaju fizičku destrukciju grupe. Ovaj pogled uključen je u prvom nacrtu konvencije na kojem je Lemkin bio stručni konsultant, no ispušten je u trećem i konačnom nacrtu, zasigurno zaslugom onih koji su još uvijek pod teškom genocidnom hipotekom. Detaljnije za diskusiju “kulturnog genocida” tokom donošenja UN-ove Konvencije o genocidu pisao je William A. Schabas (*GENOCIDE IN INTERNATIONAL LAW*, Cambridge, 2000). Međutim, iako Lemkinov prijedlog “kulturnog genocida” nije ušao u konvenciju i postao pravni termin u međunarodnom pravu, to nikako ne znači da ne postoji *de facto*.⁴⁵

Ako ne postoji kao pravni pojam, on itekako postoji kao sociološki pojam. Kultura je najopćiji identitet i imunološki sistem jednog naroda. **Uništiti kulturne objekte i kulturu jednom narodu ne znači ništa drugo do TRANSPOZICIJU UNIŠTENJA TOG NARODA.** U svom obimnom djelu “Dokumenti opstanka” Sabira Husedžinović je slikom, riječju i argumentima dokumentirala svu silinu kulturocida u Banjoj Luci, gradu koji je obilovao objektima islamskog kulturno-civilizacijskog korpusa. Iako ti objekti nisu predstavljali nikakvu vojnu prijetnju, niti su na bilo koji način

⁴⁵ Steven L.B. Jensen, *Genocid, slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, Sarajevo, 2007, str. 332.

smetali, oni su morali biti srušeni jer su personificirali vjekovno prisustvo islama na tim prostorima.⁴⁶

Iako s Muslimanima kao živom silom i vojnim potencijalom **sukoba** nije moglo biti jer je tu Karadžićeva vlast bila apsolutna, **sukob** se morao očitovati kroz kulturnu dimenziju, kao animozitet i **kulturni prezir** (kojem poseban značaj daje Zbignjev Bžežinski),⁴⁷ tako da su sve banjalučke džamije srušene sa zemljom, a vrhunac kulturnog sukoba (prezira) jeste bacanje kamena i drugog građevinskog materijala na smetlište, **kao akt simboličkog bacanja tog kulturno-civilizacijskog korpusa na smetlište historije.**

Isti je slučaj i sa **Starim mostom u Mostaru**, koji je srušen zato što je personifikacija jednog kulturno-civilizacijskog korpusa (a ne vojni cilj), kao i mnogi drugi kulturni objekti koje je po tim “ideologijama” trebalo “ubiti”, po onoj Njegoševoj “Udri vraga (i sve njegovo) - ne ostavi mu traga.” To mora biti oblik genocida, pravno ili sociološki markiran.

Veliki erudit u istraživanju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Smail Čekić u svojim istraživanjima značajno mjesto posvećuje, osim žrtavama – zaštićenim osobama, i zaštićenim objektima, među kojima značajno mjesto zauzimaju objekti kulture u užem smislu (historijski spomenici, umjetnička djela, objekti zajedničke molitve, objekti kulture pod općom zaštitom i objekti kulture pod specijalnom zaštitom).⁴⁸ Agresija i rat su najveći antikulturni događaji. Rat je atak na kulturu, nasilništvo i razarač kulture. Kulturocid nije samo razaranje i uništavanje kulturnih objekata, on je mnogo više od toga. On je razbijanje i uništavanje kulturnog “coda” kao imunološkog sistema jednog kulturno-civilizacijskog korpusa.

Iako je bosanskohercegovački rat počeo kao sukob različitih ideologija, interesa, svjetonazora i drugog, zasigurno je da su i kulturne razlike imale dobrog udjela u svim fazama razvoja konflikta, te da je kulturni prezir, koji je vremenom počeo da kipti, “dolijevao ulje na vatru”, podstrekivajući “razularene” negativne

⁴⁶ Sabira Husedžinović, Dokumenti opstanka, Sarajevo, 2005.

⁴⁷ Zbignjev Bžežinski, Velika šahovska tabla, CID, Podgorica, 2001, str. 14.

⁴⁸ Smail Čekić, Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2004.

strasti i naboje, te da u tom smislu sukob kultura ima značajan udio u sukobu, kao općem pojmu, sa još mnoštvom drugih elemenata.

Imajući sve spomenuto u vidu, očito je da su zločini i kultura međusobno suprotstavljene pojave: kao kultura i nekultura (kontrakultura), humano i nehumano, ljubav i mržnja, zdravo i bolesno i slično. Iako suprotstavljene i suprotive, one imaju kako svoje posebnosti tako i zajedničke niti koje ih povezuju u dijalektički odnos "borbe i jedinstva suprotnosti".

U svakoj od tih pojava mora bar malo biti primjese ove druge, pa makar i u njenim najdubljim korijenima. Obrazujući tako sami sebe kroz proturječnosti, Terry Eagleton kaže: **mi smo glina u vlastitoj ruci, istodobno iskupitelji i nepokajani, svećenici i grješnici u istome tijelu.**⁴⁹

Dovesti u korelaciju **kulturu i zločine** znači fokusirati dva **antipoda**, oštro i dijametralno suprotstavljena (a opet povezana), kao poezija, umjetnost, filozofija, na jednoj, i zločini, genocid, urbicid, na drugoj strani, **kao najljepša balada o dvoje zaljubljenih, na jednoj, i ratne strahote, eho Srebrenice u kojoj su se našli, na drugoj strani.**

Literatura

1. Damnjanović, Milan, *Istorija kulture*, Gradina, Niš, 1977.
2. Kloskowska, Antonjina, *Sociologija kulture*, Čigoja, Beograd, 2001.
3. Repovac, Hidajet, *Sociologija simboličke kulture*, Magistrat, Sarajevo, 2003.
4. Ilić, Miloš, *Sociologija kulture i umjetnosti*, Beograd, 1980.
5. M. Haralambos, M. Holborn, *Sociologija, Teme i perspektive*, Zagreb, 2002.

⁴⁹ Terry Eagleton, *Ideja kulture*, Zagreb, 2002, str. 13.

6. Hantington, Semjuel, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998.
7. Fukujama, Frensis, *Sudar kultura*, Beograd, 1997.
8. Kale, Eduard, *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
9. Eagleton, Terry, *Ideja kulture*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2002.
10. Krleža, Miroslav, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, Sarajevo, 1982.
11. Filipović, Muhamed, *Historija bosanske duhovnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 2006.
12. Čačić-Kumpes, jadranka, i grupa autora, *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb, 1999.
13. Žiga, Jusuf, *Vrijeme "razljuđenih dvonožaca" - Paradigma Bosne koju su izdali, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007.*
14. Zgodić, Esad, *Politika fantazije*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2005.
15. Assman, Jan, *Kulturno pamćenje*, Zenica, 2005.
16. Benac, Alojz i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.
17. Klaić, Nada, *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb, 1994.
18. Imamović, Enver, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo, 1995.
19. Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004.
20. Husedžinović, Sabira, *Dokumenti opstanka*, Sarajevo, 2005.
21. Bžežinski, Zbignjev, *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica, 2001.
22. Božović, Ratko, *Lavirint kulture*, Politeia, Beograd, 1998.
23. Bandžović, Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006.

24. Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997.
25. Njegoš, Petar Petrović, *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, 1971.
26. Freud, Sigmund, *Čovjek, religija, kultura*, Varšava, 1967.
27. Stojanov, Jurij, *Nastanak srednjovjekovne paradigme heretičke Bosne i njeni moderni odjeci*, Forum Bosna, 7-8/00, Sarajevo, 2002.
28. Holbrooke, Richard, *Završiti rat*, TKP Šahinpašić, Sarajevo, 1998.
29. Karić, Enes, *Bosanstvo i Evropejstvo, Bošnjaštvo i Muslimanstvo*, Bosna Forum, 1-2/98, Sarajevo, 1998.
30. Dizdar, Srebren, *Zrno soli u buretu baruta*, Pregled, 1-2, Sarajevo, 2006.
31. Paić, Žarko, *Politika identiteta, Kultura kao nova ideologija*, Antibarbarus, Zagreb, 2005.
32. Campbell, David, *Nacionalna dekonstrukcija, Nasilje, identitet i pravda u Bosni*, Forum Bosna 21/3, Sarajevo, 2003.
33. Grupa autora, *Bosanski duh*, Sarajevo, 1999.
34. Zbornik radova, "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica, 1973.